

POLITIEKE CULTUUR EN POLITIEKE GESCHIEDENIS*

Henk te Velde

In 1980 promoveerde de Groningse historicus Gerrit Taal op een gedegen en sindsdien veel gebruikt onderzoek naar Nederlandse liberalen in en rond het parlement aan het einde van de negentiende eeuw. Kort na zijn promotie reageerde hij op de felicitatie van W. de Vries Wzn, een politiek historicus met een enigszins vergelijkbare belangstelling. "Het is prettig te praten met mensen, die zich in soortgelijke onderwerpen interesseren", schreef Taal aan De Vries, en: 'wat U en ik doen is naar mijn gevoel sociale geschiedenis, maar volgens allerlei vakgenoten vallen alleen de marxisten daarbinnen'.¹ Als de te vroeg overleden Taal zijn brief vijftien jaar later had kunnen overdoen, zou hij hoogstwaarschijnlijk geen poging meer hebben ondernomen zich bij de sociale geschiedenis aan te sluiten. Misschien zou hij zich nu een historicus van de 'politieke cultuur' hebben genoemd, en er zijn geen marxisten meer die het hem zouden kunnen verbieden.

Zoals het twintig jaar geleden een vrijwel vruchteloze onderneming was om het terrein van de sociale geschiedenis af te bakenen, zo kost het nu moeite het veld van de politieke cultuur te bepalen. Politieke cultuur is een van die termen die zonder scherpe betekenis voortdurend gebruikt worden, een van de tien vogels in de lucht die men moeilijk in de hand krijgt. Historici doen in een dergelijk geval wel eens het voorstel een woord uit de taal te bannen of het voortaan slechts te gebruiken in één welomschreven zin. Zoals bekend leidt dat tot niets. Als een term eenmaal gangbaar geworden is, kan de historicus niet anders doen dan ermee rekening houden, des te meer als het begrip *en vogue* is. Een voor de hand liggende strategie is dan na te gaan hoe de term over het algemeen gebruikt wordt en vervolgens trachten aan te geven wat men er in een concreet geval mee kan.

Cultuur wordt tegenwoordig in samenstellingen gebruikt, van popcultuur tot bedrijfscultuur en medische cultuur. De term politieke cultuur werd al gebruikt vóór deze gewoonte ontstond. Zo zag ik tot mijn verbazing dat de Nederlandse socialistische theoreticus en criticus Saks de combinatie gebruikt in zijn herinnerin-

* De sprekers en deelnemers van de aio-cursus 'politieke cultuur' van het Agricola-Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, september-november 1996, wil ik graag bedanken voor de vele stimulerende discussies.

1 G. Taal aan W. de Vries Wzn, 28 mei 1980, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Collectie-Taal, no. 12. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980); vergelijk de dissertatie W. de Vries Wzn, *De invloed van werkgevers en werknemers op de totstandkoming van de eerste sociale verzekeringswet in Nederland (de Ongevallenwet 1901)* (Deventer 1970).

gen uit 1929; ze heeft daar zo ongeveer de nu nog herkenbare betekenis van politieke gesprekken en gebruiken in de ruimste zin.² Vijftig jaar later bezigde Den Uyl de woordverbinding in een interview. Hij gaf toen zelfs een omschrijving die sloeg op hedendaagse 'politieke cultuur': "de manier, waarop democratie, participatie, eerbiediging van spelregels tot hun recht komen".³ Wellicht dacht Den Uyl bij deze omschrijving aan de literatuur die er inmiddels over het thema bestond. In *The civic culture* uit de jaren vijftig, een onverbiddelijke klassieker in de politieke wetenschappen, gebruikten Almond en Verba het begrip politieke cultuur om de voorwaarden te bestuderen waaronder een democratisch politiek systeem zou kunnen floreren.⁴ Politieke cultuur is hier niet de manier van doen in de politiek zelf, maar het voorwaardenscheppende klimaat buiten de politieke instituties, de *attitudes* en *orientations* die de burgers koesteren ten opzichte van het politieke bestel. De politicoloog Lijphart gebruikt het concept van zijn Amerikaanse collega's om de condities te karakteriseren waaronder de Nederlandse verzuiling kon functioneren.⁵ Ook hier is de juiste politieke cultuur het warme badwater waarin de democratische politiek zich behaaglijk kan wentelen. Politieke cultuur wordt zo tot iets in de marge van de politiek: belangrijk als voorwaarde, maar geen deel van de politiek zelf. Hoewel de kwaliteit van het badwater een belangwekkend onderzoeksterrein is, zou het toch jammer zijn het kind te vergeten. Bovendien sluit het begrip politieke cultuur op deze manier slecht aan bij het dagelijkse spraakgebruik: bedrijfscultuur is immers juist de manier van doen in het bedrijf zelf en het ligt voor de hand politieke cultuur in de eerste plaats op te vatten als de gewoonten en codes *binnen* de politiek.

Zoals al vaak geconstateerd is,⁶ heeft de huidige belangstelling voor politieke cultuur dan ook tenminste deels een andere achtergrond. Ze wordt gevoed vanuit de cultuurgeschiedenis en de culturele antropologie. In een kort artikel over de stand van de cultuurgeschiedenis wees Peter Burke in 1986 op een nieuwe en voor een deel door de culturele antropologie gevoede belangstelling voor onder meer politieke rituelen en politiek taalgebruik.⁷ Dit had te maken met de *linguistic turn* in de geschiedenis, de omslag in het historisch onderzoek als gevolg van het toenemend besef dat taal niet alleen de werkelijkheid weerspiegelt maar die ook vormt. In de politiek betekent dit dat het onder woorden brengen van problemen meer

2 J. Saks, *Kritische herinneringen* (1929; Nijmegen 1977) 26.

3 Uit een interview met Den Uyl in *De Nieuwe Linie*, hier geciteerd naar de herdruk in *Kernvraag* 71 (oktober 1979) 24.

4 Gabriel A. Almond en Sidney Verba, *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations* (Princeton 1963).

5 Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (2e druk; Amsterdam 1976) vooral 152-168.

6 Gert Onne van de Klashorst, 'Politieke cultuur: het klassieke begrip en een nieuwe werkdefinitie' in: Hans Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 51-65. Hans Righart hield onlangs een heldere en enigszins vergelijkbare inleiding tijdens de genoemde aio-cursus. Van beide bijdragen is hier geprofiteerd.

7 Peter Burke, 'Cultural history: past, present and future', *Theoretische Geschiedenis* 13 (1986) 187-196. In zijn bijdrage aan de aio-cursus koos Remieg Aerts dit artikel als uitgangspunt.

is dan stem geven aan zaken die voordien eigenlijk al bestonden. Politieke strijd en politiek debat geven een nieuwe werkelijkheid vorm; door erover te praten en te strijden verkrijgen groepen mensen en problemen identiteit, samenhang en scherpte.

Wat dit voor het historisch onderzoek inhoudt, is duidelijk geworden in de nieuwe literatuur over de Franse Revolutie.⁸ In het bekende handboek van Palmer en Colton, *A history of the modern world*, vindt men deze zin: "The Revolution was the collision of two moving objects, a rising aristocracy and a rising bourgeoisie."⁹ Het is een sprekend beeld; men ziet de twee massieve blokken op elkaar stoten. De revolutie is in dit betoog een onvermijdelijke botsing en de eigenlijke politiek wordt gedetermineerd door de voorafgaande sociale geschiedenis. De nieuwe benadering legt er echter de nadruk op dat er in en na 1789 iets nieuws ontstond dat niet automatisch voortvloeide uit het voorafgaande. De Revolutie was geen automaat die mechanisch de stem van de 'rising bourgeoisie' produceerde, maar een moment waarop politiek een nieuwe betekenis kreeg. Politiek is een creatief proces waarin de *voorstellingen* die men zich maakt van staat en maatschappij en de manier om die te beheren en te veranderen een grote rol spelen. De taal van de revolutionairen, de politieke nationale feesten die zij vierden, de politieke beeldvorming, het kwam allemaal in het centrum van de historische belangstelling. De zo opgevatte politieke geschiedenis concentreert zich niet op uitgewerkte doctrines of sociale conflicten, maar besteedt in eerste instantie aandacht aan de patronen van denken en doen zoals ze in de politiek heersen en die de formulering en uitvoering van politiek mogelijk maken.

Het gaat hier om een politieke geschiedenis die vooral oog heeft voor de vorm van de politiek en voor de 'vormen' die er heersen. Of, zoals een niet onbekend cultuurhistoricus het ooit heeft geformuleerd: "*Vormen* van het leven en van de gedachte zijn het, wier beschrijving hier beproefd is. Den wezenlijken *inhoud* te benaderen, die in die vormen heeft gerust, - zal het ooit het werk zijn van geschiedkundig onderzoek?"¹⁰ Historici die op deze manier politiek beschouwen, kijken met de verbazing van de culturele antropoloog naar het politieke bedrijf dat niet meer een vanzelfsprekende maar juist een te decoderen praktijk is. Zij identificeren zich niet langer met de standpunten van de tijdgenoot; om als een antropoloog politiek te beschouwen is afstand noodzakelijk.¹¹ Een dergelijke

8 De nieuwe literatuur werd aangekondigd met François Furet, *Penser la Révolution française* (1978; Parijs 1989) en Lynn Hunt, *Politics, culture and class in the French Revolution* (Berkeley etc. 1984). Een helder overzicht geeft W.R.E. Velema, 'Post-revisionistische perspectieven. De Franse Revolutie als transformatie van de politieke cultuur?', *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 75-96.

9 R.R. Palmer en Joel Colton, *A history of the modern world* (8e druk; New York 1995) 363; de zin komt al voor in drukken uit de jaren vijftig.

10 Zinnen uit het voorbericht van de eerste druk van J. Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen*.

11 Vergelijk Furet, *Révolution française*, 26, over de geschiedenis die hij nu verouderd acht: daarin gaat het om 'des histoires de l'identité' (identificatie met de tijdgenoot) waarin 'toute "distance" intellectuelle' afwezig is en waarin het ontbreekt aan de 'regard étranger' op de Revolutie. 'Il n'y a pas d'ethnologie possible dans un paysage aussi familier.'

benadering is voor het Ancien Régime en vroeger misschien niet ongebruikelijk, maar voor de latere periodes moeilijker voorstelbaar. Ze veronderstelt namelijk dat de positie van de participanten die het, zo menen zij vaak tenminste zelf, hoofdzakelijk om de inhoud van de politiek te doen is, op de achtergrond wordt geplaatst. Om een voorbeeld aan te halen dat ik zelf goed ken: we onderzoeken dan niet de politieke ideeën van antirevolutionairen en socialisten of de sociale groepen waarop zij zich beroepen, maar de vorm of stijl van de politiek die zij bedreven en die in mobilisatietechniek, in retorica, organisatie en ander opzicht onderling grote overeenkomsten vertoonde, maar sterk verschilde van de liberale politiek waartegen zij zich in het laatste deel van de negentiende eeuw afzetten.¹² De winst van een dergelijke benadering zou kunnen zijn dat we meer oog krijgen voor het creatieve element van politiek, voor de ruimte die in de politiek bestaat om iets nieuws te scheppen.¹³

Er schuilt echter ook een gevaar in de benadering en om dat duidelijk te maken is enige uitleg nodig. Keith Baker, woordvoerder van de *political culture*-studie van de Franse Revolutie, wees er op dat de verandering van politiek in de jaren zestig gedeeltelijk de weg heeft vrijgemaakt voor de nieuwe kijk: toen moest de verbeelding aan de macht komen en was er dus aandacht voor het culturele element in de politiek.¹⁴ Hij had eraan kunnen toevoegen dat toen ook het politieke domein enorm is uitgebreid. Er werd betoogd dat politiek niet alleen te vinden is in de daarvoor bedoelde instituties maar in alle situaties waarin mensen met elkaar omgaan. Ook het persoonlijke was politiek en aan elke maatschappelijke handeling was wel een politiek element te ontdekken.¹⁵

De aandacht voor cultuur en de brede opvatting van politiek vormen de achtergrond van een reeks van studies over publieke feesten en rituelen en gedeeltelijk ook voor de nieuwe concentratie op de scheppende kracht van de politieke taal.

12 Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200.

13 Er is wat dit betreft een parallel met de opvattingen van Frank Ankersmit die in een reeks van studies heeft betoogd dat politieke representatie naar analogie van esthetische representatie moet worden opgevat: zoals het in een kunstwerk in de regel niet om fotografische precisie gaat maar om de uitdrukking van esthetische creativiteit, zo zouden politici pas tot creatief resultaat kunnen komen als het electoraat hun een zekere bewegingsvrijheid gunt. In deze optiek is de politicus niet de spreekbuis van een achterban, maar de schepper van een nieuwe politieke werkelijkheid. Ankersmit vraagt ook aandacht voor de *stijl van de politiek*.

14 Keith Michael Baker, 'Introduction' in: idem, *Inventing the French Revolution. Essays on French political culture in the eighteenth century* (Cambridge 1990) 3.

15 Zie Baker's definitie van politiek als "the activity through which individuals and groups in any society articulate, negotiate, implement, and enforce the competing claims they make one upon another" waarin verwijzing naar instituties ontbreekt (idem, 'Introduction' in: idem ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture I* (Oxford 1987) xii). Zie over het politiek-begrip bijvoorbeeld Meindert Fennema en Ries van der Wouden ed., *Het politicologen-debat: Wat is politiek?* (Amsterdam 1982) en de bijdrage van C. van der Eijk aan J.W. van Deth ed., *Handboek politicologie* (Assen 1993).

Het gevaar bestaat echter dat er een nieuwe reductie optreedt. Terwijl enige tijd geleden politiek nogal eens werd opgevat als een oppervlakteverschijnsel en de afspiegeling van sociale en economische processen, dreigt nu de overwoekering van de politiek door de cultuur. Er zou kunnen gebeuren wat in een op zichzelf originele dissertatie uit 1937, *Een cultuurhistorische vergelijking tusschen de Fransche en de Engelsche parlementaire redevoering*, van Johanna Oudendijk, een promovenda van Huizinga, gebeurt. De auteur behandelt daarin retorische stijlen, maar reduceert al doende politiek tot uitdrukking van cultuurstijlen, bijvoorbeeld de romantiek. Een dergelijke reductie zou ook het gevolg kunnen zijn van de aansporing van Keith Baker om in het Ancien Régime te gaan zoeken naar de voorbereiding van de omslag in de politieke cultuur die de Franse Revolutie betekende.

Er dreigt bovendien in het algemeen wat men een esthetisering van de politieke geschiedenis zou kunnen noemen. Via de cultuurgeschiedenis is de politieke geschiedenis bijvoorbeeld teruggekeerd in de Franse geschiedenis. Het grote project van de *Lieux de mémoire* waarin onder leiding van Pierre Nora de herinnering aan het Franse verleden opnieuw is vastgelegd, bevat ook het een en ander aan politieke geschiedenis. Deze is echter tot cultuur geworden. De grote tegenstellingen uit het verleden tussen monarchisten en republikeinen of tussen links en rechts zijn verdwenen en worden nu als door de zachte glans van de cultuur waargenomen - het conflict is verdwenen en nu gaat het om het schone van de erfenis.¹⁶ De politieke vormen zijn echter niet zonder meer een uiting van 'cultuur', ze hebben een eigen betekenis omdat ze betrekking hebben op conflict, op machtsvorming en politieke beslissingen.

De reductie van politiek tot cultuur kan langs verschillende wegen vermeden worden. Ten eerste door als uitgangspunt van analyse het terrein te kiezen dat de tijdgenoot als het centrum van 'politiek' beschouwde. Het gaat dan vaak om activiteiten die met de staat verbonden zijn of zich juist daartegen richten¹⁷; de geschiedenis van politieke cultuur kan zich met allerlei andere zaken bezighouden, maar zou in ieder geval deze niet moeten vergeten. Het is geen wonder dat onderzoekers van politieke cultuur aanvankelijk vooral aandacht hadden voor wat men de marge van het politieke leven in strikte zin zou kunnen noemen: daar is het culturele element vaak duidelijker zichtbaar. Dat er aan publieke rituelen een culturele kant is, wil men wel aannemen, maar dat ook de politiek in de meest strikte zin van het woord een belangrijke en zinvol te bestuderen culturele zijde van stijl en vorm heeft, is eigenlijk verrassender.¹⁸ Wil politieke cultuur meer zijn dan de franje van de politiek, dan moet vooral deze kern van de politiek in de analyse betrokken worden. Dit is geen oproep de politiek-definitie van de tijdgenoot nu maar voor het laatste woord te nemen, maar een aansporing het

16 Vergelijk Henk te Velde, 'Het Franse verleden', *Feit en fictie* I, 4 (1994) 58.

17 Niet altijd: bijvoorbeeld in samenlevingen met een zwakke staat moet men de politiek vaak elders zoeken.

18 In de politicologie heeft iemand als Murray Edelman vanaf zijn *The symbolic uses of politics* (1964; Urbana etc. 1977) in een reeks van essays aandacht gevraagd voor dit aspect van politiek. Ik dank Jos de Beus die mij hierop attent maakte.

meest voor de hand liggende terrein niet te vergeten en ook dáár de vruchtbaarheid van de politieke-cultuurbenadering te tonen. Van welke stijl bedienen politici zich, hoe presenteren, gedragen en kleden zij zich, hoe spreken zij? Antwoorden op deze vragen kunnen veel zeggen over de manier waarop politiek werkt.¹⁹

Reductie kan ook voorkomen worden door de politiek-culturele analyse niet in de eerste plaats op langdurige culturele ontwikkelingen, maar vooral op concrete gebeurtenissen, personen en omslagen in de politiek te richten. Het is niet toevallig dat de methode tot dusver de meest sprekende voorbeelden heeft opgeleverd in de studie van de Franse Revolutie. Tijdens de Revolutie manifesteerde zich een nieuwe stijl van politiek bedrijven in bepaalde gebeurtenissen op bepaalde momenten en in het optreden van bepaalde personen. De nieuwe stijl van politiek kon zich natuurlijk pas onder zekere omstandigheden openbaren, maar zou zich niet los van personen en evenementen als vanzelf hebben ontwikkeld. Het contingente en evenementiële is van groot belang voor de studie van politieke cultuur. Er was - om een ander voorbeeld te geven - in de jaren dertig blijkbaar ruimte voor de politieke stijl van een Colijn, maar als er geen Colijn of iemand met zijn rol was geweest, dan zou men nu zijn stijl niet kunnen bestuderen. De persoon doet er toe en allerlei gebeurtenissen en verschijnselen die voor de tijdgenoot triviaal of vanzelfsprekend waren, kunnen voor de studie van politieke cultuur van groot belang zijn.²⁰ Het lijkt me dat we daarom - in navolging van wat Kossmann in zijn afscheidsrede bepleitte²¹ - afscheid moeten nemen van de tegenstelling tussen de 'oppervlakkige' politieke geschiedenis en de in de 'diepte' doordringende sociale, psychologische of andere studie. Wat zichtbaar en hoorbaar is, het gedrag en de stijl, de woorden en de retorica, is van groot belang in de politieke geschiedenis; we moeten dus de 'oppervlakte' herwaarderen.

De reductie van politiek tot cultuur kunnen we, ten derde, voorkomen door ons te blijven realiseren dat politiek over conflicten gaat. Die conflicten betreffen niet in de laatste plaats de aard van de politiek zelf. Welke consequenties dat heeft, kan misschien met een vergelijking worden verduidelijkt. Geleidelijk aan heeft zich in de maatschappij een apart politiek domein gevormd met eigen codes en gebruiken. In dat opzicht kan politiek met een wedstrijd of *spel* vergeleken worden. Een spel wordt immers ook in een bepaalde omgeving en onder bepaalde regels gespeeld. Politici gebruiken zelf vaak de spelmetafoor. In het hiervoor aangehaalde citaat van Den Uyl is sprake van de 'spelregels' die in de democratie

19 Op dit punt zou de studie van politieke cultuur kunnen profiteren van inzichten verworven in de gender-studie waar onderzoeksters zich al geruime tijd verdiepen in de politieke betekenis van dergelijke vragen. Zie bijvoorbeeld de analyse van het 'personage' Klompé in Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994) hoofdstuk 1.

20 Egodocumenten zijn in dit verband een belangrijke bron: C.A. Tamse, 'Egodocumenten en de historiografie van de politieke cultuur', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* II, 3 (1996) 8-10.

21 E.H. Kossmann, 'Veertig jaren. Afscheidsrede' in: idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (2e druk; Amsterdam 1987) 474.

gelden. Willem Drees gebruikte eenzelfde vergelijking. Ook hij sprak over de 'democratische spelregels' die 'de mogelijkheid van wisselende verhoudingen' inhielden en over politieke verhoudingen die 'geen onbeperkte speelruimte toelaten'.²² Dat politiek in hun ogen spelregels kent, betekent natuurlijk niet dat Drees en Den Uyl politiek als een spelletje opvatten. Vooral tot de jaren zestig was spelregel nummer één van de Nederlandse politiek dat politiek geen spelletje maar een ernstige zaak was.²³ En in het verleden hebben politici die de indruk wekten niet voldoende 'serieus' te zijn, zich in Nederland niet gemakkelijk weten te handhaven; Thorbecke verzette zich al tegen hen "die het regeeren niet zoozeer beschouwen als een ernstig werk, waarmede het welzijn van een volk gemoeid is, dan als een *spel*, dat zij met grepen, zetten of streken aan de tegenpartij zoeken af te winnen."²⁴ Met de spelregels nam ook niet iedereen genoegen. Een van de aartsvaders van de stroming waartoe Den Uyl en Drees behoorden, formuleerde het zo: "ik beschouwde het parlementswork niet als een komedie, waarin men het eene oogenblik elkander heftig bestrijdt, om straks al lachende samen weg te gaan naar de Witte Societeit [op het Plein in Den Haag] en daar heel vriendschappelijk met elkander te verkeerren." Politiek, kortom, was bittere ernst en men kon toch als "vertegenwoordiger der verdrukten" niet zoete broodjes gaan bakken met "de onderdrukkers"?²⁵

De uitspraak is van Domela Nieuwenhuis; men zou haar tevergeefs zoeken bij Den Uyl of Drees. Het gaat hier deels om een ontwikkeling in de politieke geschiedenis; het is nu eenmaal gemakkelijker politiek als spel op te vatten als men volwaardig deelnemer is: 'Politiek is een serieuze zaak, maar het is ook een spel, een heerlijk spel soms, *althans in een democratie*'.²⁶ Het gaat daarnaast om het verschil tussen de profeet die Domela en de bestuurders die Drees en Den Uyl vooral wilden zijn. Maar er is hier ook een spanning die aan het politieke 'spel' als zodanig eigen is. Monopoly wordt gespeeld volgens vaste regels; ze zijn eenmaal vastgesteld en daar blijft het bij. De regels van de politiek zijn echter voortdurend inzet van strijd. Politieke strijd gaat altijd ook over de vraag wat politiek eigenlijk is, hoe het spel moet worden opgevat.²⁷ Wie mogen meepraten in de politiek was

22 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962) 300 en 302.

23 Zie bijvoorbeeld Lijphart, *Verzuiling*, 129: 'De allerbelangrijkste spelregel van de pacificatie-politiek is, dat de politiek juist helemaal niet als een spel mag worden beschouwd.'

24 J.R. Thorbecke, *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen* G.G. van der Hoeven ed. IV (Groningen 1905) 412 (1856). Vergelijk Henk te Velde, 'Kappene tegen Kuiper of de principes van het politieke spel' in: idem en Hans Verhage ed., *De eenheid en de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996); men kan ook denken aan het 'vrolijke christendom' van de antirevolutionaire premier Th. Heemskerk.

25 F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam z.j.) I, 240.

26 Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht en Antwerpen 1967) 63 (mijn cursivering).

27 Zie Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 3 en passim; zie ook de rede over politieke geschiedenis P. de Rooy, *Geen ideaal dat ons toelacht?* (Amsterdam 1994). Vergelijk het opvallende compliment van de liberale journalist C.K. Elout, *De Heeren in Den Haag I* (Amsterdam 1907) 50, aan de socialist Troelstra: af en toe weet hij 'uit zijn rol te treden om

tot de invoering van het algemeen kiesrecht (en meer verhuld ook daarna) een heet hangijzer in de politiek. Met welke onderwerpen dient de politiek zich bezig te houden? Hoe dient de politicus zich te gedragen, aan welke codes dienen politici zich te houden? Het zijn allemaal vragen waarop in de loop van de tijd vele stellige antwoorden zijn gegeven. Maar die antwoorden waren op zichzelf politieke stellingnames.

Huizinga wil in zijn *Homo ludens* alle cultuur beschouwen als spel. Zo ook de politiek met haar debat en retorica en het is niet toevallig dat de boven aangehaalde dissertatie van Oudendijk onder zijn leiding werd geschreven, zoals het ook niet toevallig is dat Oudendijk een periode met beperkt kiesrecht behandelt. Huizinga kon weinig waardering opbrengen voor "de intrede der halfontwikkelde massa's in het geestelijk verkeer" en voor de gebruiken van de massapolitiek.²⁸ Hij zag tegenover het fascisme van de jaren dertig in het "element van spel een der sterkste zijden van het heden ten dage zo veel gesmade parlementarisme."²⁹ Deze verdediging van het beschaafde, 'speelse' parlementaire debat was niet alleen een esthetisch of ethisch, maar natuurlijk ook een politiek oordeel. Huizinga had het liefst een politiek die zich beschaafd en als een hoofs tournooi in eigen domein volgens vaste regels afspeelde. Een dergelijk conservatief-patricische opvatting van politiek was die van een minderheid.³⁰ Het heeft ermee te maken dat politiek enerzijds een eigen domein bezit, maar anderzijds ook een relatie met de maatschappij dient te onderhouden. Politiek als hoofse strijd op een eigen tournooiveld wordt al snel de aangelegenheid van een kleine elite. Niet voor niets keerden de antirevolutionairen zich omstreeks 1880 tegen het "oude parlementaire tournoospel" omdat het tot dan toe "streng beperkt binnen de wanden van de vergaderzaal en zonder eenigen invloed op de natie" was geweest.³¹

Er wordt daarom voortdurend gestreden over de grenzen van het gebied dat tot de politiek behoort en ook over de manier waarop men zich daarbinnen dient te gedragen. Domela vond dat politiek zich met andere onderwerpen moest bezighouden én dat politici zich anders moesten gedragen. Zijn eigen politieke successen hadden niet in de laatste plaats met de stijl van zijn optreden te maken. Aan Nederlanders die nog buiten de politiek stonden, maakte hij duidelijk dat het 'spel' ook op een andere manier gespeeld kon worden. Toen zijn (onechte) politieke nazaat Drees enkele generaties later de aard van de politiek niet langer ter discussie stelde en zich vooral als bestuurder opstelde, werd hem het gedrag van een 'regent' verweten (tegenwoordig denken velen daar al weer anders over).

niet acteur te zijn in 't spel, doch coryphee, voornaamste reyzanger bespiegelend over 't spel. En dan is, in ons oog, deze afgevaardigde 't aantrekkelijkst als parlementariër'. Hij draagt er dan namelijk toe bij dat de Kamer zich met 'waarlijk "hooge" politiek' bezighoudt.

28 J. Huizinga, *Homo ludens. Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur* (1938; Groningen 1985) 201. Zie verder Huizinga's *In de schaduwen van morgen*.

29 Huizinga, *Homo ludens*, 203.

30 Vergelijk Faas, *God, Nederland en de franje*, 181: 'Sportiviteit, fair play, zorgvuldigheid - dat is de bewogenheid van de tennisbaan.'

31 Vergelijk J.Th Buys, 'Bedenkelijke leuzen', *De Gids* (1881) I, 141.

Het hoort tot het wezen van de politiek dat er over de aard ervan getwist wordt en dat de stijl ervan nogal eens verandert. We moeten ons dus niet blindstaren op de gestolde vorm van politiek, de instituties. De instituties vormen een essentieel aspect van de politiek en dat geldt ook voor het handelen en het gedrag daarbinnen. Wie zich echter realiseert dat politiek als zodanig voortdurend in beweging is, zal de dynamiek ook willen onderzoeken. Vanaf de achttiende eeuw heeft zich in West-Europa rondom de politieke instituties een publieke sfeer van verenigingen, manifestaties, partijen en (dagblad)pers gevormd, waarin de vraag wat politiek is telkens aan de orde is gesteld. De aard van de politiek *in* de instituties wordt duidelijker als we deze kring *buiten* de instituties in het onderzoek betrekken.³²

Voor de negentiende en twintigste eeuw ligt dit voor de hand. We hebben immers geleerd om niet alleen aan de pers of politieke vereniging maar ook aan veel manifestaties, optochten en demonstraties een politieke betekenis toe te kennen. We hebben dit overigens wel echt *geleerd*. Dat bijvoorbeeld een groep mensen uit wandelen gaat en een stille mars houdt, is pas politiek doordat deelnemers en toeschouwers geleerd hebben dat politiek relevant te achten. Voor (het eind van) de negentiende eeuw werd vaak in alles wat afweek van de mores van politieke bestuurders slechts ongeorganiseerd oproer en kabaal gezien. Bij nader toezien blijkt echter dat publiek vertoon van ongenoegen meestal volgens een herkenbaar patroon verliep dat een politieke betekenis kon hebben. Om dat te tonen heeft Charles Tilly de begrippen *repertoires of collective action* en *repertoires of contention* gemunt.³³ Zoals een jazz-ensemble een repertoire heeft waarop het kan improviseren, zo had een volksmassa bepaalde vormen tot haar beschikking om ongenoegen uit te drukken. Dit 'repertoire' werd beperkt door wat men 'geleerd' had en wat succesvol was gebleken. In de achttiende eeuw uitte protest zich bijvoorbeeld in het ingooien van ramen en in ketelmuziek en nog niet of nauwelijks in demonstraties. Langzamerhand maakte de lokaal georiënteerde directe actie plaats voor op de nationale politiek gerichte, in zekere zin indirectere vormen als demonstraties. Zoals de invalshoek van de politieke cultuur het belang van vorm en stijl in de formele politiek kan demonstreren, zo kan hij dat dus ook tonen in schijnbaar lukrake explosies van onvrede.

Het onderzoek naar de vormen in de politiek en de vorm van de politiek is de kern van de bestudering van politieke cultuur. Dit onderzoek is misschien het meest interessant en laat zich in ieder geval goed uitvoeren bij breuken in de politieke ontwikkeling. Door de veranderingen, grenzen en grensoverschrijdingen van het politieke domein en van de politieke stijl te bestuderen, kunnen we beter

32 Vergelijk het hierboven aangehaalde De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek' dat gedeeltelijk geïnspireerd is door het bekende werk over de publieke sfeer van Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Berlijn en Neuwied 1962).

33 Charles Tilly, *The contentious French* (Cambridge Mass. etc. 1986) vooral 386-398, en meer uitgewerkt in: idem, *Popular contention in Great Britain 1758-1834* (Cambridge Mass. 1995) 41-48 en passim.

begrijpen wat 'politiek' in afzonderlijke periodes inhield.³⁴ Hierboven is het voorbeeld van de Franse Revolutie aangehaald. Voor Nederland zou men wat de nieuwste geschiedenis betreft kunnen denken aan de Patriottentijd en wat daarop volgde, aan de opkomst van massabewegingen en georganiseerde partijen aan het eind van de negentiende eeuw en aan de politieke stijlbreuk in de jaren zestig van deze eeuw. Dit nummer van *Groniek* verkent enkele mogelijkheden van de studie van politieke cultuur. Het is een voorzichtige speurtocht die vooral de bedoeling heeft nadere discussie uit te lokken.

Paul Knevel toont hoe in de steden van de Republiek volksgroepen die geen deel hadden aan het stadsbestuur hun onvrede kenbaar maakten door de gebruiken van het politieke bestel op te rekken of te overschrijden. Acties die het bestuurlijk establishment en soms ook latere historici kwalificeerden als onbehoorlijk of ongeorganiseerd rumoer, waren toch van grote 'politieke' betekenis en pasten in een herkenbaar patroon van politiek protest. Zo sluit Knevels studie van het stedelijk politiek leven deels aan bij Tilly's opvatting van repertoires van collectieve actie. Expliciet is dit het geval in Jouke Nijmans onderzoek naar de banden tussen volkscultuur en politieke cultuur op het Groninger platteland in de patriottentijd. Nijman laat zien hoe in deze tijd van politieke crisis allerlei vormen van collectieve actie uit de volkscultuur - bijvoorbeeld de door antropologen bestudeerde charivari - werden opgenomen in het politiek-ideologische conflict tussen Orangisten en Patriotten.

Politiek heeft zich pas geleidelijk ontwikkeld tot een activiteit met eigen regels in een apart domein. Er is wel voorgesteld om het einde van de achttiende eeuw als de 'uitvinding' daarvan voor te stellen, maar daartegen is ook wel iets in te brengen.³⁵ Knevel en Nijman maken duidelijk dat veel van de vormen die in de Patriottentijd zoveel indruk maakten al langer bestonden; wel kregen ze nu een plaats in een beweging die ook de tijdgenoot als 'politiek' herkende.

Het duurde lang voordat de rumoerigheid van het einde van de achttiende eeuw weer terugkeerde in de Nederlandse binnenlandse politiek. Pas vanaf de jaren 1870 werd politiek iets van brede lagen van de bevolking. In een hierboven al aangehaald artikel hebben Ido de Haan en ondertekende betoogd dat dit gepaard ging met een nieuwe, heftige en publieksgerichte politieke stijl.³⁶ Antirevolutionairen en socialisten dienden daarbij als voorbeeld. Ron de Jong vraagt zich af of een vergelijkbare verandering zich ook onder de katholieken

34 Vergelijk Siep Stuurman, 'De politieke wetenschap en de geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 641-642, die hier ook het evenementiële en de narratieve beschrijving daarvan herwaardeert.

35 Zie bijvoorbeeld de boektitel Michel Vovelle, *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française* (Parijs 1993). Voor Nederland: N.C.F. van Sas, 'Tweedragt overal: het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek' in: H. Bots en W.W. Mijnhardt ed., *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988). Enige kritiek daarop in E.H. Kossmann, '1787. De ineenslorting van de Patriottenbeweging en het probleem van Nederlands verval' in: idem, *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1995) 134-136.

36 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.

voordeed die vaak met hen in één adem worden genoemd. Hij concludeert dat ook katholieken zich bedienden van de nieuwe politieke vormen maar minder consequent. Voor de katholieken vervulde de kerk grotendeels de functie die de politieke beweging voor antirevolutionairen en socialisten had. Daardoor is ook te verklaren dat een politicus als Schaepman die wel te vergelijken is met charismatische leidersfiguren als Kuyper en Domela Nieuwenhuis toch een minder dominante positie innam.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw vormde zich een verzuild politiek en sociaal bestel. De afbrokkeling daarvan in de jaren 1960 betekende opnieuw een verandering van politieke vormen. In zijn bespiegeling over deze periode relateert Doeko Bosscher het belang ervan. De afstand tot de episode is nog relatief klein zodat het moeilijk is met de onbevangen blik van de antropoloog de toenmalige politieke cultuur te beschouwen. Bosscher vermijdt de contestantanten van toen na te praten die op zo luide toon het belang van nieuwe politieke vormen betoogden. Zijn betoog suggereert zelfs dat de verandering van politieke vormen op de lange duur niet tot de geëiste democratisering leidde, maar slechts tot de afbraak van de politieke participatie die voorheen had bestaan. Bosscher concludeert dat de discussie nog in volle gang is; wellicht is juist de invalshoek van de onbedoelde gevolgen een manier om het belang van de verandering in politieke cultuur goed in te schatten.

Het thema van de onbedoelde gevolgen keert terug in de bijdrage van Coen Tamse die ons naar een geheel ander veld van onderzoek voert: hij brengt ons naar de internationale politiek en de kern van het politiek bestel. Hij laat zien hoe zich in de vredesconferentie van 1919 een nieuwe stijl van optreden in de internationale betrekkingen manifesteerde. Regeringsleiders spraken over de hoofden van hun diplomaten en parlementariërs heen de bevolking toe met beschouwingen over internationaal recht en democratisering van de internationale politiek. Tamse's betoog suggereert een uitweg uit de controverse tussen 'realistische' en 'idealistische' visies op deze nieuwe diplomatie. De 'idealen' van Wilson en de zijnen en vooral de wijze van verkondiging ervan waren van grote betekenis voor de ontwikkeling van de diplomatieke relaties, maar voor een belangrijk deel door de onbedoelde gevolgen van de nieuwe mentaliteit en stijl en de daardoor gevormde internationale openbare ruimte. Zo maakt het slotartikel duidelijk dat de studie van de politieke cultuur nieuw licht kan werpen op kernproblemen van de politieke geschiedenis.

De lijkschennis van Johan de Witt. Uit N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam 1915) 354.